

Død *og* begravet

om døden og begravelsen i 1800-tallet

I livet er døden det eneste, vi kan være sikre på. Men hvordan vi er blevet begravet, handler om hvad vi tror på, og hvordan vi gerne vil huskes. Vi kan rundt omkring i Danmark se dysser, jættestuer, gravhøje, bautasten og store og små kirker omgivet af kirkegårde. Hvert sted fortæller om særlige skikke fra forskellige tider, om tro og om samfundet, der byggede dem. Også i dag viser døden og begravelsen hvad vi tror på, og hvordan vi selv og familien ønsker at blive husket.

Her kan du læse om nogle af de skikke, der knyttede sig til den kristne død og begravelse i Danmark på dine oldeforældre eller tipoldeforældres tid. Måske kan du genkende dele af historier, som du har hørt fortalt af familie og venner. Når du har læst materialet, så prøv at diskutere med dine klassekammerater eller din familie, hvad du kan genkende, og hvad der er helt anderledes.

Livet og døden

Vi er i dag vant til, at vores forældre og bedsteforældre er i live, til vi bliver voksne, og at vores søskende er en del af vores liv, til vi bliver gamle. Sådan har det ikke altid været. Smitsomme sygdomme, som tuberkulose, kunne tidligere ikke behandles. Langt op i 1800-tallet var der epidemier af kolera i de store byer på grund af åbne kloakker. Der var ingen medicin mod sygdomme som lungebetændelse, og betændte sår kunne være dødelige. Sult og generelt dårlige levevilkår var også med til at gøre livet kortere for mange. Mændene kunne dø ved ulykker. Hestene for vognen kunne løbe løbsk, eller man kunne falde ned fra høloftet. Kvinder kunne dø i barsels seng. Børnedødeligheden var også høj, og kunne ramme både rige og fattige børn.

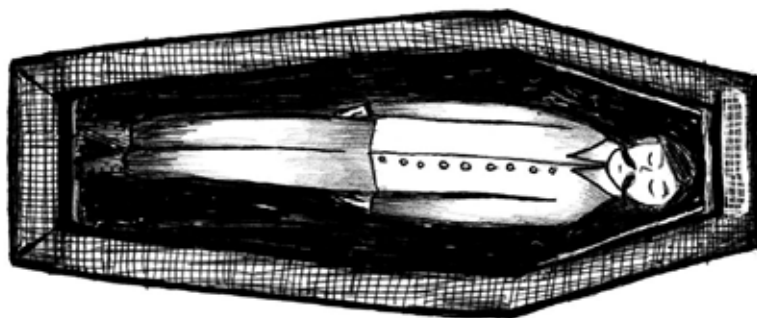
Mange blev ikke ret gamle. Ud af 100 fødte børn var 25 døde, inden de fyldte et år. Yderligere 25 blev aldrig 20 år. De næste 25 børn var døde inden de var blevet 45. Kun en tiendedel nåede at blive 60 år. Børn oplevede tidligt døden. En sønderjysk gårdmandssøn havde før sin konfirmation mistet 2 brødre, sin mor og sin mormor. Mormoderen var den eneste, som nåede at få et langt liv. Hun bestemte før sin død, hvordan begravelsen skulle foregå.

Begravelsesgildet skulle være som andre gilder – ”ordentligt” og med rigeligt at spise og drikke. En god død og en hæderlig begravelse sikrede, at den døde blev husket på en god måde, og at familien beholdt sit gode navn og rygte. Gik døden og begravelsen dårligt, eller blev der fortalt dårlige historier om den døde,

kunne det følge en familie i mange år efter.

Der var, ligesom i livet, også i døden forskel på folk. Mange prøvede på at få en hæderlig begravelse, også selvom den ikke blev så stor som for den rige gårdmand eller gårdmandskone. For nogen har det ikke været muligt. Den fattige måtte nøjes med en simpel begravelse uden det store følge og uden den store begravelsesfest bagefter. For den fattige på fattiggården kunne det vigtigste være at komme i jorden i rent og pænt tøj, så han kunne være præsentabel i døden. Derfor blev det pæne tøj gemt til denne lejlighed, selvom man så skulle gå i laser.

Livet slutter

Når døden nærmede sig, var det vigtigt at sørge for, at den syge eller gamle kunne komme herfra. Der skulle "løses op". Det kunne ske ved at skifte dynen og puden ud. Hvis der var blot den mindste hønsefjer i dem, kunne man ikke dø. Hønsefjer var urofjer. Den døende skulle også have talt med familie og venner, og alle gamle stridigheder skulle være løst. Præsten blev hentet, så den døende kunne få fred med Gud. Det var blevet tid at komme videre.

Når døden var indtruffet blev et vindue åbnet, så sjælen kunne slippe ud. Mange steder blev der ringet for den døde med kirkens klokker. Det var sjæleringningen. Dødsfaldet blev også fortalt til husdyrene på gården og til bierne i bisterne. Alle skulle vide, at der var kommet en ny husbond eller madmor på gården.

Liget gøres klar

Det første, der skete, var at øjnene på den døde blev lukket. Nogle gange blev der også lagt mønter på øjenlågene for at holde dem nede. Munden blev lukket ved at

lægge en salmebog under hagen. Så blev liget vasket og fik ligtøjet på. Liget skulle nu lægges på strå. Det skulle ske i et rum, som ikke blev brugt hver dag. På en stor gård var det storstuen. Her var man kun ved særlige lejligheder, som når der skulle være fest, eller konerne havde kartegilde. På et bord eller en dør på bukke blev lagt rughalm med et stort lagen over. Her blev liget lagt. På brystet, maven og ved fødderne blev anbragt halmkors, som skulle virke som beskyttelse. Lagnet blev slået op om liget, og der blev lagt en oplukket saks ovenpå lagnet for at beskytte den døde. Foran vinduerne blev hængt lagner, og alle spejle og billeder i rummet blev dækket til. Et par lys i stager blev stillet på et bord ved den dodes hoved. Sådan skulle den døde ligge i nogle dage, inden han blev lagt i kisten.

Det var vigtigt, at alt i kisten var så fint og ubrugt som muligt. Som man blev begravet, genopstod man i de dodes rige. Ligtøjet kunne for kvinden være brudesærken og for manden brudeskjorten, som var det fineste tøj. Lagnerne i kisten kunne være brudelagnerne, som

var gemt til begravelsen. Tøjet og lagnerne blev vasket hvert år for at være klar til dette øjeblik. Man vidste aldrig, hvornår tiden var inde.

Det var tidligere skik at holde vågenætter over den afdøde. Her kunne det gå vildt for sig, der blev drukket, snakket og spillet kort ved kisten. Det kunne blive et rigtigt gilde. Det blev til sidst for meget for præsterne, som fik dem afskaffet.

Der skulle ikke mangle noget

For at den døde kunne få en hæderlig begravelse hjalp venner, familie og naboer til. Landsbyens bydmand gik rundt for at indbyde familie, naboer og venner til kistelægning, begravelse og begravelsesgilde. Sammen med indbydelsen gav han også særlige opgaver til nogle af de indbudte. De blev bedt om at komme med madvarer til gården, som brød, pølse, æg, ost og smør, som skulle bruges til smørrebrød. Der skulle også hjælp til at smøre smørrebrødet til de mange gæster, som skulle komme på begravelsesdagen. På begravelsesdagen skulle der også være en

TIL BEGRAVELSESFESTENS FORBEREDELSE:

Indkøbt til begravelse af gårdmandskone 10. dec. 1836 hos købmand Hammer i Rørby:

43 pottes brændevin á 18 skilling
 1 lispund og 9 pund fisk á 10 skilling
 2 pund tobak nr. 1 á 2 mark
 ¼ pund cikorie á 1 mark
 ¼ pund corender á 2 mark 8 skilling
 ¼ pund puddersukker á 24 skilling
 Canelbark 4 skilling
 5/8 alen bobinet (*en form for tyl*) á 8 mark
 Kontant til ligkiste 8 rigsdaler

Det er kun, hvad der er blevet købt til begravelsen. Alle madvarer er kommet fra gården selv, suppleret med bidrag fra venner og naboer.

hjælper, en *skaffer*, til at modtage gæsterne. I køkkenet regerede *køksen* sammen med de andre koner, som skulle hjælpe med maden.

På gården skulle der gøres hovedrent, slagtes, bages og brygges øl. Det meste af maden kom fra gården selv, selv om der var god hjælp fra de indbudte. Smørrebrødet blev smurt dagen før begravelsen, og sat i store kister, som måske ellers blev brugt til lagner og tøj.

Til begravelsen skulle der også laves varm mad til gæsterne. Det kunne være suppe, oksekød eller kogt høne med peberodssovs. Der blev også bagt kage til de mange indbudte gæster.

Begravelsesdagen

Allerede kl. 9 kom de første gæster til frokost. De blev budt velkommen af skaffereren med et glas brændevin eller øl. Gæsterne samlede sig i stuerne, hvor der blev snakket og spist smørrebrød. Men først skulle alle hilse på den døde. Man kunne også ønske den døde "Tak for mad".

Efter frokosten samlede alle sig omkring den døde for at synge et par salmer og bede en bøn. Landsbyens lærer og degn spillede en særlig rolle. Han skulle synge for, og holde ligtalen over den døde. Her blev der fortalt om hele hans

TIL BEGRAVELSESDAGEN

Jordpåkastelsen er den sidste del af begravelsen, som finder sted lige før kisten bliver endeligt dækket af jord. Præsten kaster 3 gange en skovlfuld jord på kisten, mens han siger:

Af jord er du kommet

(henviser til at mennesket er skabt af jord)

Til jord skal du blive

(henviser til at mennesket efter sin død går i opløsning, og igen bliver til jord)

Af jord skal du igen opstå

(henviser til at mennesket skal genopstå på Dommedag).

liv, hvor godt det var gået og hvor mange børn han havde fået. Nu var det tid til den sidste afsked, før låget blev lagt på kisten og sømmet fast. Degnen tegnede med kridt på den sorte kiste afdødes navn og alder, et timeglas og et dødningehoved.

Ligbærerne løftede den lukkede

Ved den lukkede kiste beder præsten en stille bøn. Det er udsyngningen fra hjemmet, der er startet. Kisten er dækket med grønne kranse, som familie og venner er kommet med.
Maleri af Anna Ancher: *En begravelse* (Statens Museum for Kunst)

Ligtoget bliver ført an af degnen, som synger for. Bagved går 2 piger med grønne krans. Det sorte kiste bliver båret af 4 mænd. Familien sidder i vognen bag kisten.
Tegning af Julius Exner 1866. (Nationalmuseet)

På vejen

kiste op og bar den ud. Som et sidste farvel til den døde blev kisten somme tider hævet og sænket 3 gange ved dørtærsklen. Når kisten var ude, blev porten slået hårdt i. Det var ikke altid, kisten kom ud af den almindelige indgangsdør. For at den døde ikke skulle kunne finde tilbage som genfærd, blev et vindue taget ud. Der kunne også være en særlig ligdør, som blev muret eller klinet til igen, så snart den døde var ude af rummet.

Når kisten var ude af gården, blev lagnerne blev taget fra vinduerne i rummet, hvor den døde havde stået. Der blev luftet ud og brændt kamfer, lavendel, kongerøgelse eller svovl af for at fjerne lugten af død. Rummet var klar til det store begravelsesgilde.

Ligtoget gik altid af de store veje mod kirken. Forrest gik degnen, som sang salmer hele vejen. Nogen steder gik et par piger bagefter med grønne krans. Nu fulgte kisten, som ikke måtte sættes ned. Det kunne betyde død i det hus, som kisten blev sat foran. Derfor skulle der med jævne mellemrum skiftes bærere. Selvom kisten skulle køres til kirken på en hestevogn, måtte den stadig ikke røre jorden, før den blev sat ned i graven. Efter kisten kom et følge af familie, venner og bekendte. Der var strøet gran på vejen foran ligtoget. I indkørslen hos naboer var også lagt grønt. Det var ikke kun gran, men også buksbom, friske bøgegrene og blomster.

Ved kirken

Så snart ligtoget var synligt fra kirketårnet, begyndte klokkeringningen. Præsten modtog kisten ved indgangen til kirkegården. Den blev taget af vognen af bærerne og båret hen til graven, hvor følget allerede havde samlet sig. Mændene havde taget hatten af, og alle bøjede hovedet og bad en stille bøn. Kisten blev sænket ned i den åbne grav med lange reb. Efter en salme læste præsten den afdødes livsforløb op. Teksten blev også sømmet til kisten som en slags passerseddel på den videre rejse. Præsten foretog jordpåkastelsen og bøjede til slut sit hoved og bad en stille bøn. Familien takkede for deltagelsen og bærerne kastede graven til. Som et sidste

ritual blev skovle og spader kastet over kors på graven.

Begravelsesgildet

Nu kunne den fest fortsætte, som var blevet startet med udsyngningen om morgenen. Alle tog tilbage til gården, hvor festlighederne fortsatte i 2 dage. En begravelses hæderlighed afhang af, om der havde været rigeligt at spise og drikke, og om den havde varet længe. Begravelsesgildet foregik i storstuen, hvor kisten med den døde havde stået. Her var der blevet dækket op til middagsmad. Skafferen modtog igen gæsterne med et glas brændevin og

På kirkegården venter de sørgende ved graven sammen med den trofaste hund. Bagved kan man se kisten og ligfølget, som er på vej. Maleri af Jørgen Sonne: *En ligfærd* (Århus Kunstmuseum)

smørrebrød eller kage før alle gik til bords for at spise varm mad. Der blev bedt en bøn og sunget en salme, men der blev ikke holdt taler til eller om den døde. Det blev overladt til gæsterne og familien at tale sammen og huske. Bagefter var der kaffe og kandis og en pause til at strække benene, snakke og ryge, før der igen blev serveret smørrebrød. Festen fortsatte til der blev serveret natmad – restemad eller smørrebrød.

Næste dag gentog det hele sig, men nu var skafferen og køkkenmedhjælperne med til gildet. Det kunne gå vildt for sig til begravelsesgildet, med druk, dans og kortspil. Det var nok ikke almindeligt ved alle begravelser. Men det var de begravelsesgilder, der blev husket. Det havde været en hæderlig begravelse.

De store begravelsesgilder forsvandt i slutningen af 1800-tallet. De blev afløst af mere stille mindesammenkomster med kaffe, smørrebrød og kage.

OVERTRO OG DØD

Dødsvarsler

Dødsvarslerne spillede en særlig rolle. Der kunne tages varsler af alt fra strå over kors til kragefugle på taget. Mange af disse varsler er nok blevet glemt igen, når de ikke gik i opfyldelse. Andre varsler var mere uhyggelige. Hvis man om aftenen eller natten på bestemte veje mødte det usynlige ligtog, som bevægede sig mod kirken, eller så en hvid skikkelse, kunne være det være et varsel om ens egen død eller døden for et medlem af familien. Det var særligt personer født på søndage eller helligaftener, som kunne se dem. For andre var det blot en fornemmelse eller uro hos hestene, når de usynlige døde kom forbi. Mere dramatiske varsler var når man mødte den tre-benede Helhest eller Kirkelammet. Det var sikre tegn på død.

På mange gårde på Frilandsmuseet hænger mindetavler over afdøde. Det var en måde at huske de døde på. Det var ikke kun voksne, også børn har fået fine mindetavler.

Foto: Steen Tiedemann. (Frilandsmuseet)

Gengangere

Nogen mennesker var forudbestemt til at blive gengangere. Det var mennesker, som havde været onde og forbryderiske, da de levede. De kunne have stjålet, slået andre ihjel eller flyttet markskellene, så de fik mere jord. Den slags spøgelseshistorier handlede også om, hvad man i landsbyen syntes om den afdøde. Historierne kunne forfølge familien i lang tid.

Ikke alle gengangere var dog onde. Nogle vendte tilbage for at sige et sidste farvel til familien. Andre var døde før deres tid var slut. Måske var de blevet myrdet eller mishandlet, så de døde. Selvmordere var også bestemt til at gå igen. Det er fortællinger om bestemte værelser, som er blevet fortalt gennem generationer. Det er historier, der kan fortælles om bestemt værelser på herregården, eller om det sted, hvor et mord har fundet sted. Blodpletten på gulvet efter en, som er blevet myrdet, som ikke kan vaskes af, er en af den slags historier.

Kvinder, som døde i barselsseng eller mens de var gravide, var en anden

slags gengangere. Hun skulle altid have stof, nål og tråd med i graven, så hun kunne sy tøj til den lille. Hvis hun ikke fik det, ville hun gå igen. Mødte man hende på sin vej, skulle hun have den skjorte, man havde på. Det ville give hende fred i graven.

Spøgelseshistorier kunne også handle om, hvordan man slap af med spøgelse. Hvis der var for megen uro på gården, blev præsten hentet. Præsten kunne mane spøgelse væk. En præst havde nemlig særlig viden og særlige kræfter, som kunne bruges mod farlige spøgelser. Det gik nu ikke altid godt.

Selvom gengangere og dødsvarsler var en del af folketroen, har man nok ikke gået rundt i en evig angst for den døde. Hvis man overholdt reglerne og ritualerne, og gjorde som de gamle forskrifter sagde, ville der ikke være nogen fare på færde. Men spøgelseshistorier har man altid fortalt, også selvom man ikke troede på dem.

Har du lyst til at vide mere, findes der steder, hvor der fortælles mere om begravelsen, set i historisk lys:

Funebariat,

Landsforeningen Liv og Død
Nikolaj Plads 27
1067 København K
Tlf. 33 13 75 46

Kulturcentret Assistens,

Assistens Kirkegård
Kapelvej 4
2200 København N
35 37 19 17
www.assistens.dk

I forbindelse med teaterstykket "Død og begravet", som opføres på Frilandsmuseet er udgivet antologien "Død og begravet" med bidrag af bl.a. Anne-Grethe Dahms, Nils Hartmann, Nanna Gyldenkerne og Kåre Bluitgen. Bogen kan købes gennem boghandler. Ønsker man at bestille klassesæt, kan det ske gennem e-mail: bluitgen@adr.dk

Undervisningsmaterialets forfatter: Inge Mette Petersen.

Redaktion: Anja Jørgensen, Annemarie Elvstrøm Vieth og Mette Boritz.

Illustrationer: Mette Markussen.

Layout: Camilla Jørgensen, typografi.nu.